

А.Т. УСКЕЛЕНОВА,¹

Э.Ғ.Д.

А.Е. НАУРЫЗБЕКОВА,²

Э.Ғ.К.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті.¹

М.Х. Дулати атындағы
Тараз мемлекеттік университеті²

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОРҒАЛҒАН PHD ДИССЕРТАЦИЯЛАРДЫҢ КӨПАСПЕКТІЛІ ТАЛДАУ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан–2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Ұлт денсаулығы – табысты болашағымыздың негізі» тарауына ерекше көңіл бөлінген. Сондай-ақ, білім беру саласындағы басымдықтарды айқындай отырып, жоғары оқу орындарының тек білім беру қызметімен ғана шектеліп қалмауына назар аударылды. Мақалада Қазақстан Республикасында Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған диссертацияларды мемлекеттік тіркеу, олардың сандық сипаттамалары, салалық тақырыптық бағыттылығы және аймақтық құрылымы бойынша статистикалық мәліметтер жан-жақты талданылған. Философия докторы (PhD) академиялық дәрежесін және біліктілікті беру арқылы мамандарды даярлауда жүйелік мәселелерді шешу қажеттілігі негізделген. Мысалы, философия докторы және бейіні бойынша докторларды даярлауды еліміздегі фундаментальдық және қолданбалы ғылымдардың дамуымен байланыстыру мәселесі. Докторанттар мен олардың жетекшілерін докторлық диссертация түріндегі біліктілік даярлау жұмыстарымен ғана шектемей, оларды жаңа білімге генерациялауға қалай жандандыру керек екендігіне көңіл аудару. Ғылым докторларын дайындау үдерісінің басты нәтижесі не? Докторанттар алған жаңа білімнің «өздерінде қалған зат» емес, әлемдік ғылыми қоғамдастықтың иелігіне айналуын қамтамасыз ету үшін не істеу керек? Тәуелсіздік жылдарында Қазақстандағы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесі жүйелі реформалардан өтті, ол еліміздің қарқынды әлеуметтік-экономикалық дамуы, оның әлемдік нарыққа шығуы және, тиісінше, адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажеттілігімен анықталды. Жиырма жылдан астам уақыттан бері жоғары білім берудің білім беру үлгісіне түбегейлі өзгерістер енгізілген және жаңа тұжырымдамалық тәсілдер («өмір бойы білім беру») қалыптастырылды.

Тірек сөздер: кадрларды даярлау, PhD диссертациялар, ғылым, ақпараттық ресурстар, ғылыми-білім беру саласы, талдау, құрылым, біліктілік, білім.

2011 жылы Қазақстанда заң жүзінде кадрларды даярлаудың үш деңгейлі жүйесі бекітіліп, толықтай PhD докторантураға ауысуы жүзеге асырылды. PhD докторантураның алғашқы түлектерінің қорғалуы 2008 жылы өткізілді. Алайда, тағы 3 жыл аралығында дәстүрлі қорғау жүйесі бойынша ғылым кандидаты, ғылым докторы және PhD философия докторлары ғылыми дәрежелері беріліп отырды. Осы жұмыстың зерттеу негізі болып табылатын мемлекеттік тіркеу бойынша Қазақстан Республикасында қорғалған PhD диссертациялардың статистикалық мәліметтерінің көпаспектілі талдауы және олардың сандық сипаттамалары, түрі, салалық және аймақтық құрылымына негізделген ғылыми-техникалық әлеуетті дамытудың үрдістері мен жай-күйін анықтау болып табылады.

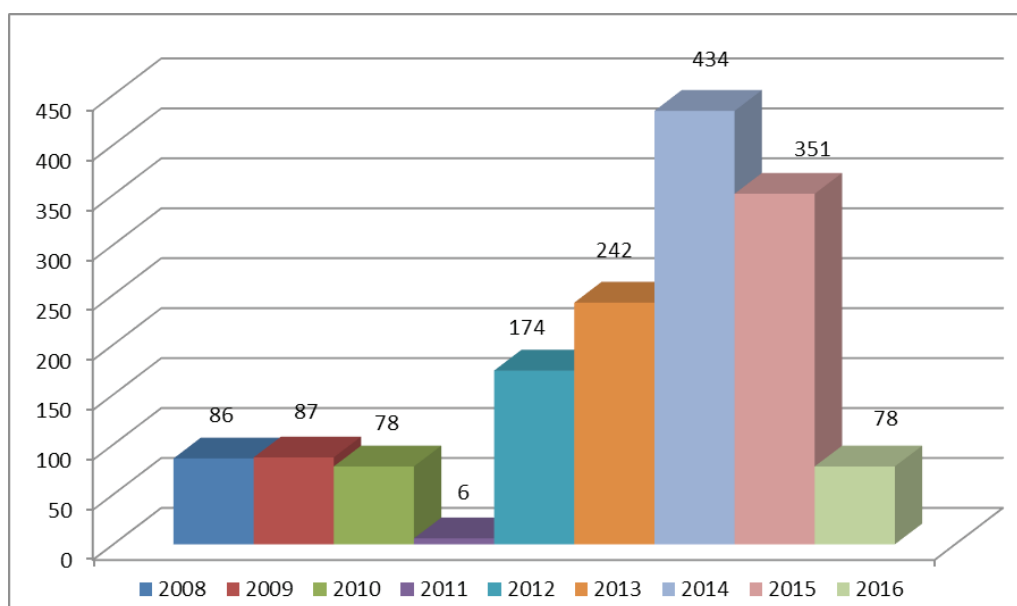
2008 жылдан 2016 жылға дейінгі кезеңдегі қорғаныстың талдауы ғылыми-білім беру саласындағы процестер мен адами ресурстардың құрамдас бөлігін анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, 2016 жыл әлі аяқталмаған және ол туралы мәліметтер толық емес. Ғылым саласын бағалаудағы сандық тәсіл толыққанды емес және көптеген маңызды көрсеткіштер туралы түсінік бермейді. Бірақ ғылым дамуының деңгейін салыстыруға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру және ғылыми кадрларды даярлаудың PhD докторантура бағдарламаларына көшуінен бастап, 9 жыл ішінде «НЦНТИ» АҚ 1539 диссертацияны тіркеді (сурет 1, б. 246). Жоғары білікті кадрларды даярлау және біліктілігін арттырудың

дәстүрлі жүйесі бойынша жыл сайын 1500 кандидаттық және 300–500 докторлық диссертация тіркелді.

Осы мәліметтерге қарағанда, PhD докторлары санының өте баяу өсуі байқалады. PhD докторантура бағдарламасы бойынша ғылыми кадрларды даярлаудың он жылда дерлік дәстүрлі оқыту жүйесі мен жоғары білікті кадрларды аттестациялау арқылы бір жылдық қорғаныс көрсеткішіне әзер қол жеткізді.

Қазақстанда ғылыми кадрларды көбейту мәселесі адам ресурстарының өсуіне ғана емес, сонымен бірге доктор дәрежесінде қорғалған ғалымдардың абсолютті санының өте аз екеніне байланысты, сондай-ақ, олардың басым бөлігі ғылымнан тыс жерлерде жұмыс атқарады. Яғни, жоғары білікті кадрларды даярлаудан және дайындықты өте қымбат және шетел ғалымдарының қатысуымен жүретін докторлық дәрежесі бар жоғары білікті мамандармен толықтырылғаныменен, олардың көпшілігі ғылымнан тыс жерде жұмыс істеуді таңдайды [2, б. 7–10].

Сурет 1 – Тіркеген PhD диссертациялардың динамикасы

Ғылым докторлары және (PhD) философия докторы дәрежесін иеленетін мамандарды даярлау кәсіби оқу бағдарламалары негізінде кем дегенде үш жыл мерзімге шетелдік жоғары оқу орындарының профессорларының докторанттармен бірлесіп жұмыс істеп, тренингтер өткізуге қатысуы арқылы жүзеге асырылады. Дегенмен, жақсы халықаралық байланыстары бар тек кейбір қазақстандық университеттер ғана бакалавриат, магистратура және докторантураның білім беру бағдарламаларын игеріп отыр.

2008–2011 жж. аралығында PhD диссертациялары даярланып, олардың қорғалуы республиканың тек 3 университеттерінде ғана өтті. Олар Алматы қаласындағы Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және ҚазҰАУ мен Астана қаласындағы Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ университеттерінің студенттері. 2012 жылдан бастап PhD дәрежесіндегі диссертацияны қорғайтын университеттер саны айтарлықтай өсіп, сол жылы Алматы, Астана, Шымкент және Қарағанды қалаларында 11 жоғары оқу орнында ғылым дәрежелері бойынша қорғау жұмыстары өтті. 2013 жылы – 12 ЖОО-да; 2014 жылы – 20, 2015 жылы – 38, 2016 жылы – 19 жоғары оқу орны (кесте 1, б. 235). Бүгінгі күні профильді докторлық диссертация және (PhD) профессорлар-оқытушылық құраммен қамтамасыз етілген 41 жоғары оқу орны жоғары білікті мамандарды даярлаумен айналысады. Бұл тізімнен ЖОО-дардың жартысында алғашқы қорғау жұмыстары өтті, ал басқалары айтарлықтай мол тәжірибе жинады.

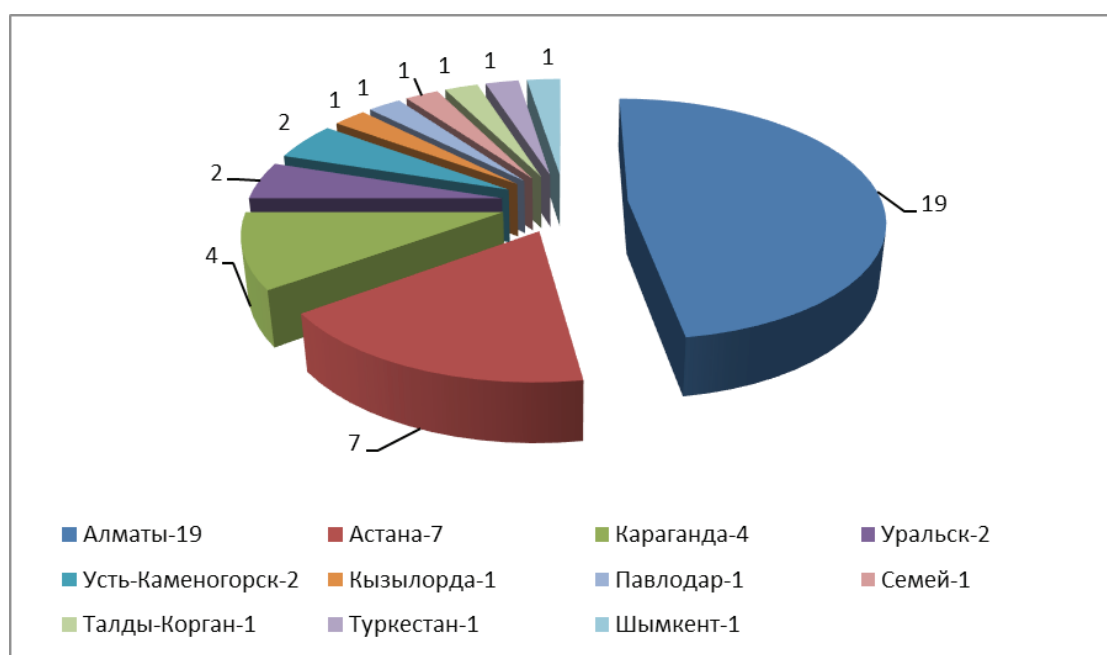
2012–2016 жж. аралығында PhD диссертациялары қорғалған университеттердің аймақтық қатынасы 2 суретте (б. 236) көрсетілген.

Кесте 1 – 2012–2016 жж. аралығында PhD докторлық диссертациялар бойынша қорғау жұмыстары өткен жоғары оқу орындар

Жоғары оқу орынның атауы	Қала атауы	Қорғалған диссертациялар саны				
		2012	2013	2014	2015	
1. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ	Алматы	65	65	161	75	19
2. Абай атындағы ҚазҰПУ	Алматы	6	25	19	10	10
3. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ	Астана	44	41	47	38	9
4. «Астана медицина университеті» АҚ	Астана	10	–	12	6	8
5. С.Д. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ	Алматы	3	15	9	11	7
6. К. Сатпаев атындағы ҚазҰТЗУ	Алматы	21	21	45	38	4
7. КарҰМУ	Қарағанды				2	3
8. КарҰТУ	Қарағанды			3	5	3
9. ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы	Астана		4	4	4	2
10. «Тұран» университеті	Алматы				3	2
11. М. Әуезов атындағы ОҚҰУ	Шымкент	4	4	5	5	2
12. Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы	Алматы	9	9		5	2
13. ҚБТУ	Алматы			11	12	1
14. КазАСТ	Алматы				3	1
15. Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ	Алматы			6		1
16. Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ	Қарағанды	3	2	5	8	1
17. Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті	Алматы	6	11	29	19	1
18. Қожа Ахмет Яссауи атындағы ХҚТУ	Түркістан				10	1
19. Семей қаласының ММУ	Семей			10	3	1
20. Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясы	Алматы				2	
21. АТУ	Алматы	2		12	8	
22. АҚ Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті	Алматы				4	
23. Д. Серікбаев атындағы ШҚМТУ	Өскемен				12	
24. «ҚДСМ» ҚазМУ	Алматы				3	
25. Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті	Алматы				2	
26. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті	Талдықорған				4	
27. Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті	Орал				1	
28. М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті	Орал				3	
29. М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы	Алматы				2	
30. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университет	Астана				5	
31. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті	Алматы				2	
32. Қазақстан-Американдық еркін университеті	Өскемен				1	

Продолжение таблицы 1

33. ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы	Қарағанды				5	
34. ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы	Қарағанды				3	
35. Қорқыт ата атындағы ҚызҰУ	Қызылорда				4	
36. Т. Рысқұлов атындағы жаңа экономикалық университет	Алматы		38	32	18	
37. С. Торайғыров атындағы ПҰУ	Павлодар		3	5	3	
38. КазГЮУ	Астана			10	4	
39. Халықаралық бизнес университеті	Алматы				4	
40. Қаржы полициясы академиясы	Астана			2		
41. Ұлттық қорғаныс университеті	Астана			1		
Барлығы		173	238	428	347	78

Сурет 2 – 2012–2016 жж. аралығында PhD диссертациялары қорғалған университеттердің аймақтық қатынасы

Адам ресурстарының сапалық көрсеткіштерінің бірі оның салалық құрылымы болып табылады. Қазақстанда PhD диссертацияларды қорғаудың салалық құрылымын Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі (ККСОН), Қазақстан Республикасы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мамандықтары бойынша 179 докторлық диссертациялардың тізімдерін атайтын Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті анықтайды. Мамандықтар 3 блокқа бөлінеді: әлеуметтік ғылымдар, жаратылыстану және нақты ғылымдар, инженерлік ғылымдар және технологиялар.

Әлеуметтік ғылымдар блогы 83 мамандықты (46,3%) қамтиды, олардың 24-і Білім, 14-і Гуманитарлық ғылымдар, 4-еуі Заң факультетінің мамандықтары, 22-сі Өнер, 19-ы Әлеуметтік ғылымдар, экономика және бизнес.

Табиғи және нақты ғылымдар 13 мамандықтың (7,3%) тізімін қамтиды.

Техникалық ғылымдар мен технологиялар блогына 83 мамандық (46,3%) енген: 51 техника ғылымдарының мамандығы бойынша, 12 ауыл шаруашылық ғылымдары бойынша, қызмет көрсетуде – 12, әскери қызметте – 3, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтерде – 3 мамандық (медицина) және 2 – ветеринарлық медицинада. 2-кестеде қорғалған диссертациялардың салалық құрылым бойынша және уақыт принципі бойынша бөлінуі көрсетілген.

Кесте 2 – PhD диссертацияларының салалық құрылымы

Диссертацияның тіркеу жылы	Әлеуметтік ғылымдар		Табиғи және нақты ғылымдар		Техникалық ғылымдар мен технологиялар		Барлығы
	Саны	%	Саны	%	Саны	%	
2008	41	47,7	35	40,1	10	11,6	86
2009	40	46,0	39	44,8	8	9,2	87
2010	36	46,2	31	39,7	11	14,1	78
2011	1	16,7	5	83,3	–	–	6
2012	65	37,4	54	31,0	55	31,6	174
2013	155	64,1	39	16,1	48	19,8	242
2014	199	45,8	50	11,5	185	42,6	434
2015	131	37,3	54	15,4	166	47,3	351
2016							
	668	45,8	307	21,1	483	33,1	1458

Дегенмен, 2012 жылдан бастап қорғалған кандидаттық PhD диссертациялар Қазақстан Республикасы Индустрия және сауда министрлігінің Техникалық реттеу және метрология комитетінің 2009 жылғы 20 наурыздағы № 131 бұйрығымен бекітілген және Қазақстан Республикасының жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім мамандықтарының мемлекеттік жіктеуішінің бұйрығына сәйкес жіктеле бастады. 2008–2011 жылдар аралығында PhD докторлық диссертациялары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2001 жылғы 16 наурыздағы № 174 бұйрығымен бекітілген ғалымдардың мамандық номенклатурасына сәйкес жіктелген болатын.

2012 жылы PhD диссертацияларды қорғау 58 2013 жылы – 75, 2014 жылы – 83, 2015 жылы – 79 және 2016 жылы – 37 мамандық бойынша өтті.

Республикадағы ең ірі университет болып табылатын әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да 2012 жылдан бастап, 2015 жылға дейін 47 мамандық бойынша 366 қорғау жұмыстары өтті. Оның ішінде ең көп қорғау жұмыстары (52) 6D060100–Математика мамандығы бойынша, сондай-ақ 6D060600–Химия (39 диссертациялар), 6D060700–Биология (32 диссертациялар) және 6D060400–Физика (23 диссертациялар) мамандықтары бойынша басым болып келеді. Мамандықтар тізімінде кандидаттық диссертацияларды даярлау және қорғаудың кең спектрі Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, ҚазҰЗТУ, Абай атындағы ҚазҰПУ және Қ. Сәтпаев атындағы ҚазҰТУ сияқты университеттерде атап өтіледі.

Естеріңізге сала кетсек, қарастырылып отырған кезеңде Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де 28 мамандық бойынша 170 диссертация қорғап шықты. Ең көп саны жағынан (23) – 6D030100–Құқықтану мамандығы бойынша; Қ. Сәтпаев атындағы КазНИТИ-де 22 мамандық бойынша 125 қорғау жұмыстары өтті, оның ішінде Қазақстан үшін өзекті болып табылатын 6D071000–Материалтану және жаңа материалдар технологиясы (14 диссертациялар) мамандығы бойынша қорғау жұмыстары өтті; 12 диссертация 6D070400–Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету және 6D070200–Автоматтандыру және басқару мамандықтары бойынша қорғалды; 11 диссертация 6D070900–Металлургия мамандығы бойынша қорғалды; Абай атындағы ҚазҰПУ-да 16 мамандық бойынша 60 диссертация, оның ішінде 41 педагогика және психология (6D010300) бойынша қорғалды. PhD докторантура мамандықтарының номенклатурасы кеңейіп келе жатқанын және жыл сайын жаңа бағыттарда қорғаныс қосылып келе жатқанын атап өту керек.

Мәселен, ғылымның даму деңгейі және PhD диссертациясын қорғау түрінде жоғары білікті мамандардың даярлануы туралы деректерді салыстырудың сапалы көрсеткіштерінің бірі

ретінде 74 докторанттың қорғалғаннан кейінгі жылдарда 114 ғылыми-техникалық жобалардың басшылары болғанынан байқауға болады.

Дегенмен, PhD философия докторы академиялық дәрежесін және біліктілігін тағайындайтын мамандарды даярлауға қатысты көптеген сұрақтар ашық қалуда. Мысалы, елдегі іргелі және қолданбалы ғылымды дамыта отырып, философия ғылымының докторлары мен профильді докторлардың дайындалуын қалай біріктіруге болады? Докторлық диссертация түрінде бір ғана біліктілік жұмысын дайындаумен емес, докторанттар мен олардың көшбасшыларын жаңа білімді қалыптастыруға қалай ынталандыруға болады? Ғылым докторларын даярлау процесінің басты нәтижесі қандай? Докторанттар алған жаңа білімнің «өздігінен» емес, әлемдік ғылыми қауымдастықтың иелігіне айналуын қамтамасыз ету үшін не істеу қажет [1]?

Осы шұғыл проблема бойынша ғылыми қызметкерлерді даярлауда жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарының күш-жігерін органикалық үйлестірудің әдіснамалық дәйектілігі бойынша жаңа ережелерді енгізу туралы мақсатты түрде жұмыс істеу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Соловьева М.А. Реформирование высшего образования в Казахстане в контексте Болонского процесса // Интеграционные процессы в образовании: проблемы и перспективы: материалы МНПК 27.01.2012 г. – Костанай, 2012. – С. 77–79.

2 Государственный классификатор специальностей высшего и послевузовского образования Республики Казахстан: утв. приказом Комитета по техническому регулированию и метрологии Министерства индустрии и торговли Республики Казахстан 20 марта 2009 г. № 131-од.

3 Ибраев А.Ж., Кульевская Ю.Г., Улезько Г.Г., Жаркова Г.Ф., Кулумбетова С.К. Состояние и тенденции развития научно-технического потенциала в Республике Казахстан (по материалам государственной регистрации НИОКР и защищенных диссертаций в 2013 г.): аналитический доклад. – Алматы: НЦНТИ, 2014. – 62 с.

4 Улезько Г.Г., Кульевская Ю.Г. Результативность научных исследований в Республике Казахстан (по материалам государственной регистрации диссертаций и НИОКР): аналитический обзор. – Алматы: НЦНТИ, 2011. – 138 с.

5 Кенжеханов А.С., Кульевская Ю.Г., Улезько Г.Г., Кулумбетова С.К., Жаркова Г.Ф. Состояние и тенденции развития научно-технического потенциала в Республике Казахстан (по материалам государственной регистрации НИОКР и защищенных диссертаций в 2011 г.): аналитический доклад. – Алматы: НЦНТИ, 2012. – 56 с.

6 Кульевская Ю.Г., Улезько Г.Г., Кулумбетова С.К., Жаркова Г.Ф. Состояние и тенденции развития научно-технического потенциала в Республике Казахстан (по материалам государственной регистрации НИОКР и защищенных диссертаций в 2012 г.): аналитический доклад. – Алматы: НЦНТИ, 2013. – 74 с.

Аннотация

В статье проведен многоаспектный анализ статистических данных по государственной регистрации защищенных в Республике Казахстан диссертаций PhD, их количественные характеристики, видовая, отраслевая тематическая направленность и региональная структура. Обоснована необходимость решения системных вопросов при подготовке специалистов с присвоением квалификации и академической степени доктора философии (PhD). Например, как совместить подготовку докторов философии и докторов по профилю с развитием фундаментальной и прикладной науки в стране; каким образом мотивировать докторантов и их руководителей на генерацию новых знаний, а не на подготовку одной лишь квалификационной работы в виде докторской диссертации; что считать главным результатом процесса подготовки докторов; что необходимо предпринять, чтобы новые знания, полученные докторантами, не оставались «вещью в себе», а становились достоянием мировой научной общечеловеческой культуры. Система высшего и послевузовского образования в Казахстане за годы независимости претерпела системное реформирование, которое определялось динамичным социально-экономическим развитием страны, ее вхождением в глобальный рынок и, соответственно, необходимостью повышения конкурентоспособности своего человеческого капитала. Более чем за двадцатилетний период были сформулированы и продвигаются новые концептуальные подходы («образование на протяжении всей жизни»), в соответствии с которыми была произведена кардинальная смена образовательной модели высшей школы.

Ключевые слова: подготовка кадров, диссертации PhD, наука, информационные ресурсы, научно-образовательная сфера, анализ, структура, квалификация, знания.

Abstract

The article describes a multidimensional analysis of statistical data regarding state registration PhD dissertations submitted in the Republic of Kazakhstan. Their quantitative characteristics, specific, sectoral thematic focus and regional structure were analysed. The necessity of solving systemic problems in the training of specialists with the assignment of qualifications and the academic degree of Doctor of Philosophy PhD is substantiated, for example, how to combine the preparation of doctors of philosophy and doctors on the profile with the development of fundamental and applied science in the country. The article describes the ways of motivating doctoral students and their leaders to generate new knowledge, rather than preparing only one qualification work in the form of a doctoral dissertation. As well as, the article deals with the following questions. What is considered the main result of the process of training? What is needed to do for new knowledge generation and results being the property of the world scientific community? The system of higher and postgraduate education in Kazakhstan has undergone systematic reform over the years of independence. These reforms were determined by the country's dynamic social and economic development, its entry into the global market. Accordingly, there is a need to improve the competitiveness of its human capital. For more than twenty years, new conceptual approaches («lifelong education») were formulated and a cardinal change in the educational model of higher education was promoted.

Key words: training of specialists, dissertation PhD, science, information resources, academic sphere, analysis, structure, qualification, knowledge.